بەش: ئابووری-ژمێریاری-گەشتیاری-ئامار

کۆلێژ: بەڕێوەبردن و ئابووری

زانکۆ : سەلاحەددین – هەولێر

بابەت: کوردناسی   (قۆناغی یەکەم)

ناوی مامۆستا : مامۆستایانی کوردناسی

ساڵی خوێندن: 2022/2021

یەکەم / جوگرافیا

بەشی یەکەم : دەروازەیەك بۆکوردستان

1-زاراوەی کوردستان

زاراوەی کورد ستان له بنەڕه تدا له دوو مۆرفیم پێک هاتووه: (کورد+ ستان) (کورد) که مەبه ست ل ێی نه تەوەی کوردە و وا تای (ئازا) دەدات (ستان)یش پا شگرێکه له هه ندێ زما نه هی ندۆ ئەوروپییەکا ندا به وا تای ولاّت یان نیـ شتمان د ێت. کەوا ته کورد ستان به وا تای ولاّ تی کوردان یان ئەو خا کەی که نه تەوەی کوردی لەسەر دەژیت دێت.

2- شوێن (پێگەی جوگرافی)

کورد ستان دەکەوێ ته با شووری ڕۆژ ئاوای کیـ شوەری ئا سیا .کورد ستان خاوەنی سنورێکی سیا سی د یاریکراو و دان پ یانراو نیـ یه، بەڵکو به شێکه له خاکی دەو ڵەتانی تورک یا ، ئ ێران ، ع ێراق ، سوریا . له لا یەن ئەم چوار دەوڵه تەوه ، نه دان به بوونی خاکی کورد ستاندا ده نێن و نه برِواش بەو سنوورانه ده کەن، بەڵکو کوردستان به بەشێك له خاك و نەتەوەی کوردیش به بەشێك له نەتەوەکانی خۆیان دادەنێن.

3- سنوور و ڕووبەرو شێوه

سنووری کورد ستان له باکورەوه له گەڵ ئازەربا یجان و ئەرمینیاو تورکیا یه ، له ڕۆژ هەلاّت ئ ێران و ، لەڕۆژئاوا شەوه عیراق و سوریایه و به شی باشوریـ شی له گەڵ ئ ێران وکه نداوی عەرەبی.ڕوو بەری گ شتی کورد ستانی گەوره نزیـ کەی (536000) کم2، به سەر چوار ولاّ تی تورک یا و عیراق و ئ ێران و سوریا دابەش بووه ، هەروەها شێوەیەکی پتەو و ڕێکی هەیه .

بەشی دووەم / تایبەتمەندی سروشتی کوردستان

1-بەرزوو نزمی (تۆبۆگرافیا)

تۆپۆگراف یای کورد ستان ، لەڕووی بەرزیی و نزمیـ یەوه له ناو چەیەکەوه بۆ ناو چەیەکی تر ج یاوازی هه یه ، ناو چەکانی باکوورو ڕۆژ هەلاّت به چیای بەرز داپۆ شراون که بەرزایی هه ند ێک یان له چوار هەزار مەتر

ز یاتر دە بێ . لە ن ێوان ئەو چیاپانەش هە ندێ دە شتایی تەخت هەن ، بەلاّم ناو چەکانی با شوورو ڕۆژئاوا نزمن و چیایان کەمەو بە زۆری لە دەشتایی پێکهاتوون و گردیش لێرەو لە وێ بە دیار دەکەون .

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بلێین تۆپۆگرافیای کوردستان لە سێ بەش پێکهاتووە ئەوانیش بریتین لە

1-چیاکان

زیاترلە نیوەی تۆپۆگرافیای کوردستان لەچیا پێکهاتووە ،بەزۆری لەشێوە زنجیرە چیا دەبینرێن ، ژمارە چیاکانیش بەتەواوی دیار نیە بەپێی هەندی سەرچاوە ژمارەی چیاکان (122) ە ، و هەندێکی تریش ئەم ژمارەیە بەرز دەکاتەوەو دەڵێت (220) چیایە. لەگرنگترین زنجیرە چیاکان زنجیرە چیای (زاگرۆس)ە.

2- گرد و تەپۆڵکەکان

گردە کانی کورد ستان بەزۆری لە زنجیرە یەکی خوارو خێ چی چەماوە پ ێك هاتووە. زۆر بەرز نین بەلاّم ئە گەر لەنزیك چیاکان نەبوونا یە ئەوا هەر یە کەیان بۆ خۆ یان چیایەك دە بوون، ئەم گردا نە سوودیان زۆرە ، بۆ چاندنی دانەوێ ڵە و لەوەڕێکی باشی شە بۆ ئاژە ڵدارەکان ، لە گرنگترین گردو تەپۆڵ کەکانی کوردستان (بایەزید ، بەرزنجە ، پشدەر،چوارتا، پێنجوێن...هتد).

3- دەشتەکان

دە شتەکانی کورد ستانیش بە شێکی دیـ کەی گرن گی خاکی کورد ستان پێ کدەهێنن، ئەو دە شتانە پان و بەرین و تەختن ، ڕوو بەرەکانیان لەیەکێ کەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕ ێت ، بەلاّم بە هەموویان 15٪ ی ڕوو بەری خاکی کورد ستان دادەپۆ شن ، گرنگترینـ یان : شارەزوور، هەولێر ، سندی ، مەریوان ، کە ندێناوە ، شەنگال ،قەراج ، ماردین ، ئورفە ....هتد.

2-ئاوو هەوای کوردستان

ا-پلەی گەرمی :

پ لەی گەرمی کورد ستان لە ن ێوان هەوا یەکی بیا بانی گەرم و هەوای ساردی دەر یای ناوەڕا ستدایە ، لە گەڵ ئەوە شدا لە ناو چەیەکەوە بۆ ناو چەیەکی دی ج یاوازی هە یە ، چونکە ئەو هۆکارا نەی کار لە سەر ئاو و هەوای ناو چەکان دە کەن ، لە ناو چەیەکەوە بۆ ناو چەیەکی دیـ کە لە یەك ج یاوازە ، ئەوەتا تا بەرەو

باکوری کورد ستان ب چین پ لەی گەرمی ڕوو له نزمبوو نەوه دەب ێت ، به پێ چەوانەوه تا بەرەو با شوور بێینەوه پلەی گەرمی ڕوو له بەرزبوونەوه دەبێت .

ج یاوازی پ لەی گەرمی له ناو چەکانی باکوورو با شووری کورد ستان جیاوازی یەکی زۆره ، بۆ نموو نه له وەرزی ز ستاندا پ لەی گەرما له شارەکانی باکوری کورد ستان زۆر ڕوو له نزمبوونەوه یه ، زۆر بۆ ژ ێر سفر داده بەزێت ، له هه ندێ ناو چه دەگا ته (30 یان 35) پ له بۆ ژ ێر سفر . له ناو چەکانی با شووری کورد ستانیش له هاوی ندا پ لەی گەرمی به ڕێژه یەکی زۆر بەرز دەبێ تەوه بۆ نموو نه له هەولێرو کەرکوك دەگا ته ن ێوان (40 و 45 و 50) پ له . بەوەش ج یاوازی پ لەی گەرمی ن ێوان ناو چەکانی کورد ستان له دوور ترین خاڵی باکوور له ز ستان و دوور ترین خاڵی با شوور له هاوی ندا دەگا ته ن ێوان (80 یان 85 پ له) که ئەوەش جیاوازییەکی گەورەیه .

ب- بارانی کوردستان :

هەر چی بارانی شه له ناو چه شاخاوییەکاندا تا بەرەو باکوور بەرز بی نەوه ز یاتر دەبار ێت و بەفری ئه ستورتر ده کەوێت ، که له هه ندێ ناو چەدا ئەو بەفرا نه تا وەرزی هاوینیش دەمێن نەوه ، بەڵام له ناو چه ده شتاییەکانی با شوور و ڕۆژ ئاوا تا بەرەو خواروو بێی نەوه باران کەم دەبێ تەوه ، بەفریش زۆر بەکەمی دەنا ناباریێت ، ئەگەریش باری بەزوویی دەتوێتەوەو زۆر خۆی ناگرێت .

3-دەرامەته ئاوییەکان

گرنگترین ڕووبارو دەریاچەکانی کوردستان بریتین له :

یەکەم : ڕووبارەکان:-

لەخاکی کوردستاندا چوار ڕووباری گەوره سەرچاوه دەگرن ، که بریتین له:

1- ڕووباری ئاراس

لەناوچەی (بینگۆڵ) لەتورکیا سەرچاوه دەگرێت و دەڕژێته دەریای قەزوین.

2- ڕووباری دیجله

له باکوری شاری (د یار بەکر) ەوە له دەریا چەی (گوو لجوك) ەوە سەر چاوە دەگر یت ، بە خاكی كورد ساندا تێ پەر دەب یت و دوا تر بە زەوی یەکانی عێرا قدا بەرەو خوار تێدە پەرێت تا لەنزیك شاری (بەسڕا) له گەڵ ڕووباری (فوڕات) تێکەڵ بەیەك دەبنەوەو (کەنداوی عەڕەب) پێکدەهێنن .

3- ڕووباری فورات

بەدر یژترین ڕوو باری کورد ستان دادەنر یت و له دوو سەر چاوە پێ کدێت ، یەکێکیان (فرات صو) ، سەر چاوەکەی تریش (مراد صو) ئەم دوو لـ قەش لەباکووری (ئالازیغ) دەگە نە یەکو ڕوو باری فورات پێکدەهێنن.

4-ڕووباری قیزیل ئۆزۆن

ئەم ڕوو بارە له ڕۆژ ئاوای شاری (دیوا ندەرە) ی کورد ستانی ڕۆژ هەلأت ، سەر چاوە دەگر یت و لەبا شووری شاری (ڕەشت) دەڕژێتە دەریای قەزوین.

دووەم: زێیەکان:-

زێ له ڕوو بار بـ چووکترە ، کورد ستان له چەند زێ یەکی گرنگ پ یك د یت ، لەوا نە:

1- زێی گەورە

لـ قی هەرە گەورەی ڕوو باری دیجله یەو له کورد ستانی باکوورەوە سەر چاوە دەگر یت بەرەو کورد ستانی با شوور در یژ دەبێ تەوە ، تاکو دەگا تە ئاوبە ندی بێخ مە ، لەو یدا بەرەو با شووری ڕۆژ ئاوا دەڕوات ، تاکو له باشووری شاری موسڵ ، دەڕژێتە نێو ڕووباری دیجله

2- زێی بچووك

بەدر یژترین لـ قی ڕوو باری دیجـ له دەژمێردر یت، له ڕۆژ ئاوای شاری مها باد سەر چاوە دەگر یت و له سنووری قەلأدزێوە دەپەڕێ تە کورد ستانی عـ یراق و دەڕژێ تە ئاوبە ندی دۆ کان ، لەوێ شەوە بەرەو پردێ د یت ، لەئەنجامدا لەگەڵ زێی گەورەدا دەڕژێتە ڕووباری دیجله.

3- **زێیەکانی بەتلیس و بۆتان** لە کوردستانی باکوور.

4- **زێی سیروان** لە کوردستانی ڕۆژهەڵات بەرەو کوردستانی باشوور درێژدەبێتەوە.

سێیەم : دەریاچەکان:-

لە کوردستان چەند دەریاچەیەکی گرنگ هەن لەوانە:

1- **دەریاچەی وان:** گەورەترین دەریاچەیە لە کوردستاندا ، دەکەوێتە باکووری کوردستان ، ئاوەکەی زۆر سوێرە بۆیە هیچ زیندەوەرێکی تیا ناژیت .

2- **دەریاچەی ورمێ:**دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شاری ورمێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان .

3-**دەریاچەی گوولجوك :**دەکەوێتە باکووری شاری دیاربەکر ، بەرزاییەکەی 1155 م لەئاستی دەریاوە.

4- **دەریا چەی زرێ بار (زر یوار) :** دەکەوێ تە ناو چەی سنە نز یك شارۆ چکەی مەریوان لە کورد ستانی ڕۆژهەڵات .

بەشی سێیەم / تایبەتمەندی مرۆیی کوردستان

1-دابەشبونی دانیشتوان بەپێی پێکهاتە

1-کورد

گەورەترین نە تەوەو یە کەم نەتەوە یە کە لە سەر ئەم خا کە دەژی ، بە گوێرەی ئا ماری 1996 ڕ ێژەی 76٪ دانیـ شتوانی کورد ستان پێ ـکدێنن، ئە مەش دوای ئەوەی کورد بە در ێژایی مـ ێژوو نـ کۆڵی لە بوونی کراوەو پاڵەپە ستۆیان خراوە تە سەر کە بە نە تەوەی تر خۆ یان بنوو سن و سەرەڕای سیا سەتی دەر کردن و گوا ستنەوە ئە مەش وایـ کردووە ژمارە یەکی زۆر لە کورد ڕوو لە هە ندەران بـ کەن بەتایـ بەت ولاٌ تەکانی ئەوڕوپا.

2-تورکمان

ژمارە یەك لە دانیـ شتوانی کورد ستان پێ ـکدینن و دەر بارەی ڕە چەڵەکیان دوو بیروڕا هە یە، یە کەمیان پێ یان وا یە دەگەڕێ ـتەوە بۆ ئەو سەربازە کوردا نەی ، کە عوسمانیـ یەکان لە شکرێکیان لێ درو ست کرد دژ بە سەفەوییەکان ، بیروڕای دووە میش ئەوە یە، کە دەگەڕێ ـنەوە بۆ ئەو کە سانەی کە لە سەردەمی

عوسمانیەکا ندا فەرماز بەربوون ، چونکە دەبوا یە تورکی بزانن ، ئەم ناوە دوای ڕو خانی عوسمانیە یەکانیش هەرمایەوە.

3-عەرەب

سەرەتای پە یدابوونیان دەگەڕێ تەوە بۆز یوەی یە کەمی سەدەی حەوتی زاییی نی کە شوێنی ب نەڕەتیان دەگەڕێ تەوە بۆ نیمچە دوور گەی عەرەب و لە دوای بلاَوبوو نەوەی ئاینی ئیسلام لە کورد ستان جێگیر بوون و دواتریش لە ئەنجامی سیاسەتی بە عەرەبکردن ڕێژەیان بەرەو زیادی چوو.

4-عەجەم

دوای نە تەوەی عەرەب دێ ڕە چەڵەکیان تا ئێ ستا ڕوون نەبۆ تەوە ، یەکێ لە بیرو ڕا کان ئەوە یە دەگەڕێنەوە بۆتورك و خۆشیان لە هەوڵی چەسپاندنی ئەوەن کە بە تورك هەژماربکرێن.

5-فارس

ڕێژەیان دوای عەجەمەکان دێت و بەزۆری لە کوردستانی ڕۆژهەلاَتدا دەژین.

6- جگە لە مانە کلدان و ئاشوور ی ئەرمەنی بە ڕێژەی جیاواز لە کوردستاندا بوونیان هەیە.

2-دابەشبونی دانیشتوان بەپێی ژینگە

وا تا دابە شبونی دانیـ شتوان بەپێی شارو گو ند . دیاردە یەکی ئا ساییە کە ژ مارەی گوندنـ شین لە ولاَ تە پێ شکەوتووەکان زۆر کەمترە لە ژ مارەی شارنـ شین ، بەلاَم سەبارەت بە ولاَ تە تازەپێگەیـ شتووەکان ژ مارەی شارنـ شین کەمترە لە ژ مارەی لادێنـ شین ، هەرێمی کورد ستانیش هەر چەندە لە ڕ یزی ولاَ تە تازە پێگەیـ شتووەکانە ، بەلاَم ژ مارەی شارنـ شینی زۆر ترە ئە مەش دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری سیاسی.

3-دابەشبونى دانيشتوان بەپێى قەبارە

1-توركيا (باكورى كوردستان)

ژ مارەى كورد لە تورك يا زياتر لە (20) مليۆ نە . لە (21) پارێز گا بوونى هە يە لەكۆى (81) پارێزگا يەى كەتوركياى لێپێ كديت .ناو چە كوردي يەكان دەكەو نە ڕۆژ هەلأت و با شوورى ڕۆژ هەلأتى تورك يا وەك : ديار بەكر ، وان ، ئور فە، ماردين ، هەكارى ، بەتليس ، شرناخ ، قارس، مەلات يە ، دەر سيم (تونجەلى) ، باتمان ، ئالازيغ، بينگۆل ، موش ، ئەدييمان ، سيرت ، گازى عەنتاب ، مەرعەش،.... هتد.

2- ئێران (ڕۆژهەلأتى كوردستان)

ژ مارەى كورد لەئێران ز ياتر لە (10) مليۆ نە. لە ڕۆژ ئاواى ئ ێران و ڕۆژ ئاواو با شوورى دەريا چەى ور مێ بلأوبوونە تەوە ، كە ئەم ناو چانە دەگرێ تەوە :مها باد ، سنە ، قە سرى شيرين ، كرما شان ، بۆ كان ، سەقز، سەردە شت ، بانە، مەريوان ،....ه تد .ناو چە كوردە لوڕە كانيش بريتين لە لور ستان و ئيلام و بەختيارى و.... هتد .

3- عێراق (باشورى كوردستان)

ژ مارەى كورد لەعێراق ز ياتر لە (6) مليۆ نە بە شێوەيەكى سەرەكى لە شارەكانى باكورو باكوورى ڕۆژ هەلأت بلأوبوونە تەوە ، كە ئەم ناو چانە دەگرێ تەوە : هەولێر ، سلێمانى ، كەركووك ،هەڵە بجە ، د هۆك، و قەزاكانى تر وەك سنجار و زو مار و شێخان ئاكرێ وحەمداذ يە و لاى چەپى مو صل خا نەقين و مەندەلى لە پارێزگاى ديالەوهەندێ ناوچەى تر.

4-سوريا (ڕۆژئاواى كوردستان)

ژ مارەى كورد لە سوريا ز ياتر لە (2) مليۆ نە ، ناو چە كوردي يەكان دەكەوێ تە باكورو باكورى ڕۆژ هەلأت ، ئەم شارو ناو چانە دەگرێ تەوە : پارێز گاى حە سەكە بەتاي بەتيش قەزاكان وناو چەكانى قامي شلى و ماليكى و ئاموده ودەربا سى و سەرێكانيدەگرێتەوە ، لەپارێزگاى حە لەبيش ناو چەكانى كۆ بانێ و عەفرين و شارەكانى ئيدليب و لازقيە ، لەهەندێ شارى تريش وەك ديمەشق ،جولان ....هتد.

5-هه ندێ ولاّ تی تر: وەك لوبـ نان ، ئی سرائیل ، پاك ستان ، ئەفغاذ ستان ، ولاّ تەكانی یەكێتی سۆڤیەتی پێ شوو لەوانە(ئەرمینیا و ئازەربا یجان و گورجستان،توركماذ ستان) ، سەرەڕای ژمارە یەكی زۆری كوردی نیشتەجێ لەئەوروپا.

بەشی چوارەم / ژیانی ئابوری لە كوردستاندا

1-كشتوكاڵ

ك شتوكاڵكردن بۆیە كەمجار لە ڕۆژ هەلاّتی ناوەڕا ست بەگ شتی و كورد ستان بەتای بەتی بووە ، هەرئە مەش مرۆ ڤی نا چاركردووە لە ئە شكەوتەكان بێ تەدەرەوەو خانوو گو ند درو ست بـ كات بە مەبە ستی خۆپارا ستن وحەوا نەوە ، گو ندی چەرمۆش كە كەوتۆ تە هەرێمی كورد ستانەوە و لە نز یك شاری چەم چەماڵ بەیە كەم گو ند دادەنر ێت لە جیها ندا و هەتا ئەمرۆش كۆنترین گو ندی ك شتوكاڵییە كە دۆزرابێ تەوە ، مێژووە كەی دەگەڕێ تەوە بۆ(10000-6000) ساڵ لەمەو بەر . وە یە كەمین هەوڵیش لە بواری ك شتوكاڵیدا چاندنی دانەوێ ڵەو سەوزە بووە. لە ئێستا شدا هەرێمی كورد ستان دەوڵەمە ندە بە سامانی ڕووە كی ، چ لە ڕووی بوونی چەندین داری جۆراو جۆری وەك : بەڕوو ، گوێز ، بادەم ، بادەمی ك ێوی ، هەنار ، سماق ، توو ، سنەوبەر، ... هـ تد یاخود لە ڕووی گ یاو گوڵی خۆڕ سكییەوە كە بۆ ڕە نگ و كاری پزیـ شكی و سمغ و بۆن و خۆراك بەكار دەهێندرێن .

2-سامانی ئاژەڵ

كورد ستان خاوەذی سەرمایەكی زۆری ئاژە ڵە ، ژ مارەو جۆری ئەو ئاژەلاّ نەش كە لە كورد ستان بەخێودەكرێن ، مەڕ بە پ لەی یە كەم و بزن و ماذ گا بە پ لەی دووەم و سێیەم ، ئا مانج لە بەخێوكردنی ئەم ئاژەلاّ نە بۆ گۆ شت و شیرە بە پ لەی یە كەم و خوری و پێ ست بە پ لەی دووەم ، لە هەموو ناو چەكانی كورد ستان شێوازی ك شتوكاڵی تێ كەلاّو پەیڕەوی دەكر ێت ، وا تە بەرووبوومی ڕوە كی شانبە شانی بەخێوكردنی ئاژەڵ.

3-پیشەسازی و كانزاكان

لە بەر ئەوەی كورد ستان ولاّتێ كی سەربەخۆ نی یە ، پیشە سازی لە ولاّتەكەما ندا گە شەی نەكردووە بەلاّم هە ندێ كار گەی بـ چوك لە شارەكانی هەولێرو د هۆك و سلێمانی و كرما شان و سنەو د یار بەكرو عەفرین ...هـ تد هەن . هەر چی كانزاكانی شە ئەوا نەوت بە گرینگترین سامان دادەنر ێت لە كورد ستان ، چونكە

کوردناسی گشتی

کورد ستان ولاّتێ کی دەوڵەمە ندە بە سامانی سرو شتی و بەتایبەتی سامانی نەوت . هەر ئەم سامانە شە وای لە کورد ستان کردووە ببێ تە گۆڕە پانی شەڕی هەرێما یەتی و وای لە ولاّ تە داگیر کەرەکان کردووە کە بە در ێژایی مە ێژوو دا گیری بـ کەن و خـ ێر و بـ ێری بـ بەن . بیرە نەو تەکان لە هەموو شوێنەکانی کورد ستان بلاّوبوونەتەوە ، گرنگترین ئەم کێڵگە نەوتییانەش بریتین لە :

1- سعرەتو باتمان لە کوردستانی تورکیا .

2- شاە ئاباد و قەسری شیرین لە کوردستانی ئێران.

3- (عین زالە) لە موصل و (بابەگوڕگوڕ باى حەسەن زەنبوور) لەکەرکووك و(شیواشۆك) لەهەولێر و (تاوکێ) لەدهۆك (نەفتخانە) لە خانەقین لە کوردستانی عێراق .

4- (رمێلان) لە کوردستانی سوریا. هەروەها کانزای تر هەن لە کوردستان وەکو (ئاسن ، مەنگەنیز مس ، فۆسفات ، یۆرانیۆم ، گۆگرد ، کرۆم ، بەردی بەنرخ ، .... هتد.

4- گەشتوگوزار

کەرتی گە شتیاری کەرتێکی گرینـ گەو لە جەژ نەکان و بۆ نە نە تەوەیی و وەرزیـ یەکان بە سەدان هەزار هاوڵاتی لە ناو چەکانی ناوەڕا ست و خوارووی عیراق و لە دەرەوەش دێ نە کورد ستانی عیراق و بەم هۆ یەوە سەرمایەکی زۆر دێتەوە کوردستان و جموجۆڵی بازرگانی بەهێز دەبێ .

دووەم / مێژوو

ا-ناوی کوردستان لە سەرچاوەکاندا

کورد ستان وەك ناو چە لە دێرزەما نەوە بوونی هەبووە پێش ئەوەی ئەم ناوە نا سرابێت ناوی جۆراو جۆری بۆ بەکارهاتووە بۆ نموو نە : سۆمەری و بابلیـ یەکان ناو یان نابوو (کورتی) و ئا شوورییەکان ناو یان نابوو (کورا قتـ یوم) و ڕۆماذ یە کان ناو یان نابوو (قارد شۆی) و یۆناذ یە کان ناو یان نابوو (قاردو)و عەرە بەکانیش ناو یان نابوو (بلاد الا کراد) ، کە ئا ماژە بوو نە بۆ ناو چەکانی کوردنـ شین ، مە ێژووی بەکارهێنانی و شەی کورد ستان وەك زاراوە یەکی ئـ یداری و جوگرافی دەگەڕێ تەوە بۆ کۆ تایی سەدەی شە شەم و سەرەتای سەدەی حەو تەم ، کە بۆ یە کەمجار نوو سەر (نورا لدین محـ مد) لەکتێبی (لـ باب الاا باب) بەکاریهێناوە ، هەروەها جارێکی تر لە سەدەی دوازدە هەم (سنجر ملک شاە) سولتانی سەلجوقیەکان ناوی ویلایەتی(کوردستان)ی بەکارهێنا بۆ ئەو ناوچانەی دەکەوێتە نێوان ئازەربایجان و لورستانەوە. .

ب- كوردناسی چەمك و واتاكەی

كوردنا سی و شەیەكی لێ كدراوە كە لە ناوی كورد (وەك گەلێك) و قەدی چاوگی (نا سین) پێك هاتووە ، هەموو نو سراو و توێژی نەوە زاد ستیەكان دەگرێ تەوە كە لە سەرهەموو لایە نەكانی ژ یانی كورد وەك (ز مان , ئەدەب , مێژوو , ئایین وكلتورو...هتد) نوسراوەو بلأوكراوەتەوە بەئامانجی ناساندنی كورد.

1-نەژادی كورد لە دیدی ڕۆژهەلأتناسان و مێژوو نوسانی كورد

بیروبۆ چونی ڕۆژهەلأتنا سەكان لە بارەی نەژادی كورد لە یەك نا چیٚ و لە سەر زۆر شت ناكۆكن . بۆ نموو نە نەژادی كورد بە بۆ چونی ڕۆژهەلأتنا سی فەرەنـ سی (ژۆز یف پیـ تۆن) دەگەڕێ تەوە سەر خالدیـ یەكان ، كە چی بەڕای (گالان) كە ئەویش هەر فەرەنـ سییە دەگەڕێ تەوە بۆ فار سەكان ئە مە لە كاتێ كدا ڕۆژهەلأتنا سی دیـ كەی وە كو فر یزەری ئینگلـ یز كاردۆ خەكان بە باپیرە گەورەی كورد دادەنـ یت . هەرچی مێژوو نوسانی كوردیشە ئەوا

(محمد ئەمین زەكی) لە كتێبی (خلاصە تاریخ الكرد و كردستان) ڕەچەڵەكی كورد دەگەڕێنێتەوە بۆ

1-دانیشتوانی چیاكانی زاگرۆس ، كە نەتەوەكانی (لولو ، كوتی ، كورتی ، جوتی ، جودی ، كاسای سوباری ، خالدی ، میتانی ، هوری ، نایری) دەگرێتەوە ، ڕەچەڵەكی كۆنی كوردانن.

2-چینی هیندۆ ئەوروپییەكان كە كۆچیان كردووە بۆ كوردستان لە سەدەی (10پ.ز) لە كوردستان نیشتەجێبوون لەگەڵ دانیشتووانە ڕەسەنەكەی كە بریتیبوون لە (میدییەكان و كاردۆخییەكان) و نەتەوەی كوردیان پێكهێناوە.

ج- دانیشتوانی كۆنی كوردستان

ا-هۆزەكانی كۆنی كورد

لە كورد ستانی كۆ ندا چەندین دەو ڵەت و ئیمپراتۆر یەتی د یار هەڵ كەوتوون لەوا نەش : لۆلۆیـ یەكان ، گۆتیـ یەكان ، میتانیـ یەكان ، كا شییەكان ، هەروەها میـد یەكانیش لە میـد لەتانی بە ناو بانگی كورد ستانی كۆنن و لە سەرەتا دا ، تا ماوەیەكی درێژ هەر لە سەر شێوەی هۆزو تیرە ی بچوك دەژیان.

ب-مێژووی شارستانیەتی كۆنی كورد

مەبە ست لە شار ستانیەتی كورد هەموو ئەو چالاكییە مادییا نەی كە هەر لە كۆ نەوە تاكی كوردی لە بوارە جۆراو جۆرەكا ندا ئەنجامی داوە ، كە بە هۆ یەوە ژ یانی خۆیی و ولاتە كەی بەرەو پێش بردووە . هەروەك ئا شكرایە كە دانیشتوانی ئەو سای كورد ستان یە كەم گو ند بەناوی (زاوی چەمی) لە سەرەتای هەزارەی نۆ یەمی زاییـنی ، لە نز یك چیای برادۆ ست و ئە شكەوتی شانەدەر درو ست دە كەن ، كەوا تە یە كەم گو ند لە كورد ستان بوو . لە دوای ئە مە ئیتر وردە وردە لە ناو چەكانی دیكەش لە گەڵ بەرەو پێش چونی ژ یان و زۆر بوونی دانیشتوان گو ندی دیكەش لـ ێرەو لەوێ درو ست كران لە گرینگترین ئەم گوندا نەش گو ندی (چەرمۆ)یە لە نز یك چەمـ چەماڵ لە كورد ستانی عیراق هەروەها گو ندی (نەمری) لە سنورەكانی با شوری شاری د هۆك لەم گوندا نە دە ست كرا بەكـ شتوكاڵ كردن و ئاژەڵ بەخێوكردن ، كەوا تە یە كەم شۆرشی كشتوكالیش هەر لە كوردستان بوو.

دووەم : سەرەتاكانی پەیوەندی كورد بەئاینی ئیسلام

⋆جابانی كورد

جا بان ناوی ڕە سەن و درو ستی گاوا نە ، كە بە ڕە چەڵەك كوردەو خەڵكیناو چەی شارەزوورە . لە سەردەمی ئیـ سلامدا مو سڵمان بووەو بۆ تە یەكێك لە هاوەڵانی پێغەمـ بەر(د.خ) ، وا تا لە سەردەمی پێغەمـ بەردا ژ یاوەو بە شداری كۆڕو كۆبو نەوەكانی كردووەو فەرمودەی لێ وەرگر تووەو فەرمودەی گێڕاوە تەوە ، بە هەمان شێوە كوڕەكە شی بە ناوی مەیمون وەك(ڕاوی) یەكی فەرموودە ناو بانگی زۆری هەبووە .

سێیەم : مێژووی نوێ و هاوچەرخی كوردی

–سەرهەڵدان و بوژانەوەی میرنشینە كوردییەكان

1- **میرنشینی سۆران** :میر عیسای كوڕی كەلۆس بەگ بە دامەزرێنەری میرنشینی سۆران دادەنرێت . وە لە ساڵی 1830 لە سەردەمی (میر محمد) كە بە پاشای كۆرە ناسراوە سنوری میر نشینەكە ئەوەندە فراوان بووە كە بە شێكی گەورەی كوردستانی باشوری گرتۆتەوە و پایتەختەكەشی شاری ڕەواندز بووە . ئەم میرنشینە توانی

گۆڕانكارییەكی گەورەی لە ڕووی ئابوری و سیاسی و كۆمەڵایەتی بێنێتە كایەوە ، كە پازدە ساڵی خایاند .لە 1835 لە لایەن عوسمانییەكانەوە ڕووخا.

2-**میرنشینی بۆتان :** (میرعبدالعزیز) بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت ، كە لە ناوچەی جزیرە لە باكوری كوردستان دروست بووە و پایتەختەكەیان شاری جزیرە بووە . نازناوی ئەم میرنشینە ئازیزان بووە . لەم میرنشینە ژمارەیەكی زۆر میری بە تواناو لێهاتوو میرایەتییان كردووە لەوانە : (میر بەدرخان)ساڵی 1821 دەبێ بە میری بۆتان و لە سەردەمی ئەم میرە میرنشینەكە لە لوتكەی دەسەڵات و فراوانبوندابوو . بەڵام هەر لە یەكەم ڕۆژی دروست بوونی ئەم میرنشینە ناحەزان و دوژمنان لە پیلانگێڕاندابوون بۆ ڕووخانی ، تا لە ساڵی 1847 بە دەستی عوسمانییەكان ڕووخا.

3-**میرنشینی بابان :** میر سلێمان كە ناسراوە بە بابا سلێمان یان سلێمان بەبە ، بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت . لە ساڵی 1649 سەرەتا لە قەزای پشدەر (قەڵادزێ) دامەزراوە . لە سەردەمی میر سلێماندا توانی لە باشوری كوردستاندا ، بابان بكاتە كیانێكی سەربەخۆی گەورە ، ئەویش بەهۆی فراوانكردنی سنوری میرنشینەكەی . لە ساڵی 1780 لە سەردەمی (ئیبراهیم پاش)اشدا دەست كرا بە دروستكردنی پایتەختی نوێی بابان و ناونرا سلێمانی . لە سەردەمی (ئەحمەد پاشا)كە دوا میری بابان بوو لە ساڵی 1851 بە دەستی عوسمانییەكان ڕووخا .

4- **میرنشینی بادینان :** ئەم میرنشینە لە ساڵی (1262) ز لە لایەن (شێخ بەهاددین شێخ شەمسەدین) لە ناوچەی ئامێدی دامەزراوە . پاشان سنورەكەی فراوان بووە و بەرەو ناوچەكانی دهۆك و ئاكرێ و زاخۆ كشاوە . لەم میرنشینەدا نزیكەی 25 میر فەرمامڕەوایەتییان كردووە ، تا ساڵی 1847 بەدەستی عوسمانییەكان ڕووخا.

5-**میرنشینی ئەردەلان :** لە ساڵی 1169 لەلایەن بابا ئەردەلانەوە دامەزراوە . حكومەتێكی نیمچە سەربەخۆ بووە ، كە بۆ ماوەی 700 ساڵ فەرمانڕەوایی بەشێك لە كوردستانی كردووە . ناوەندی حكومەتیان زۆرتر هەورامان و بەتایبەتیش قەڵای پاڵنگان و قەڵای مەریوان بووە . لە ساڵی 1867 میرنشینەكە هەڵوەشایەوە .

شەڕی چاڵدێران

لە ساڵی 1514 لەنێوان عوسمانیەكان و سەفەوییەكان ڕوو یدا، لە شكری عوسمانیەكان بە سەركردایەتی سوڵتان سەلیمی یەكەم و لە شكری سەفەوییەكانیش بە سەركردایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی بوو لە (23) ی ئابی 1514 لە دە شتی چاڵدێران باكووری ڕۆژ ئاوای دەریا چەی (ور مێ) لە سەر خاكی كوردان ڕوو بەڕووی یەكتر بوو نەوە ، بە سەركەوتنی عوسمانیەكان كۆ تایی پێ هات. دوای ئەم

شەڕە بۆ یە کەم جار کورد ستان لەمێژوودا دابە شکرا ،بە شی ڕۆژ هەلأتی لەژێر دە سەلأتی دەو لەتی سەفەویدا مایەوە و بەشە زۆرەکەی تریشی کەوتە ژێر دەستی عوسمانییەکان .

لە دوای ئەم جەن گە ، شەڕو ململا نێ لە نێوان ئەم دوو دەوڵە تە دە ستی پێ کرد و لەو ماوەیە شدا هەندێجار پەنایان دەبردە بەر ڕێکەوتننامە لەوانە :

ڕێکەوتننا مەی ئاما سیا 1555 کە بە یە کەم پەیماننا مە دادە نرێ لە نێوان عوسمان یەکان و صەفەوییەکان ، لە دوای ئەمە دووبارە جەنگ سەری هەڵدایەوە تا دیسان پەیماننامەیەکی تریان مۆرکرد بەناوی

پەیماننا مەی زە هاو 1639 لە نێوان سوڵتان مورادی چوارەمی عو سمانی شا صەفی ئێران کە کورد ستان لەنێوان هەردوولا دابەشکرا.

-هەندێ لایەنی پڕشنگداری شارستانیەتی میرنشینەکان

1- میرنشینی سۆران دەورێکی گرینگی لە مێژووی کوردا هەبووە بە تایبەتی لە سەردەمی (میرمحمد پاشای گەورە) لە ڕووی عەسکەرییەوە هەستا بە دروستکردنی کارخانە ی چەك و تۆپ و هەروەها دەرکردنی پارەو دروستکردنی چەندین قەلاّ بۆ بەرگریکردن .

2-لە میرنشینی بابانیش دروستکردنی شاری سلێمانی لە سەردەمی ئیبراهیم پاشا بە گەورەترین دەسکەوتی ئەم میرنشینە دادەنرێت. هەروەها سەرهەڵدانی زمانی ئەدەبی بە دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست و پێگەیاندی چەندین زاناو شاعیری کورد لەوانە نالی وسالم و کوردی.

3-سەبارەت بە میرنشینی بادینانیش بوونی قوتابخانەی قوبەهان و مرادخان ئەم قوتابخانانە خزمەتێکی زۆری ڕۆشنبیریان کرد.

4=لە سەردەمی میرنشینی ئەردەلانیش چەندین کاری ئاوەدانکردنەوەو کۆشك و تەلار دروست کران لەوانە کۆشکی خوسرەو ئاوا لە شاری سنە .

5-لە میرنشینی بۆتانیشدا چەندین بینای قوتابخانەو مزگەوت کراوە ، هەروەها دروستکردنی سکەو کەشتیگەل و کارخانەی تۆپ لەشاری جزیرە.

-کوردو بزاڤی ڕێکخراوەیی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا :

1- **کۆمەڵەی عەزمی قەومی:** یەکەمین ڕێکخراوی کوردییە لە ساڵی 1900 لە باشوور دامەزرا (فکری ئەفەندی دیاربەکری) بە دامەزرێنەری ئەم کۆمەڵەیە دادەنرێت .

2-**کۆمەڵەی تعاون و تەرەقی کورد :** لە ساڵی 1908 دامەزرا ، (عبدالقادر نەهری) سەرۆکی یەکەمی ئەم کۆمەڵەیە بوو . ئەم کۆمەڵەیە لە زۆربەی شارەکانی باکورو باشور لقی هەبوو.

3-**کۆمەڵەی هێڤی :** کۆمەڵەیەکی سیاسی ورۆشنبیری بوو لە لایەن ژمارەیەك قوتابیلە ئەستەنبۆل 1912 دامەزرا.

کورد لە کۆنگرەو پەیماننامە نێو دەوڵەتییەکاندا :

1- **پەیمانی سایکس بیکۆ:** ئەو پەیما نە لە ساڵی 1916 لە نێوان (بەریتانیا و فەرەنسا) بوو ، بە پێی ئەم پەیما نە کورد ستان بە سەر چوار وڵات دا بەش کرا، بە شی هەرە گەورەی کورد ستان بەر وڵا تی تورک یای تازە درو ست کراو کەوت، بە شێکی تری شی خرا یە سەر سوریا و بە شەکەی تری شی کە بریتی بوو لەویلایەتی موسڵ خرایە سەر عێراق و بەشی ڕۆژهەڵاتیشی بەر ئێران کەوت.

2-**پەیمانی سیڤەر:** ئەم پەیمانە لە 10ی ئابی ساڵی 1920 لە شاری سیڤەر لە فەرەنسا لە نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هێزە هاوپەیمانەکان (ئینگلتەرا و فەرەنساو ئیتالیا) مۆرکرا . بە پێی ئەم پەیمانە ناوچەی حیجازو ئەرمینیاو کوردستان پێویستە لە دەوڵەتی عوسمانی جودا ببنەوە و سەربەخۆبن . ئەم کۆنگرەیە لە 433 مادە پێکهاتبوو ، لەم مادانە سێ مادەی تایبەت بوون بە کوردستان کە ئەویش مادەکانی 62،63،64 . لەم سێ مادەیە بەڵێنی دەوڵەتی کوردی دەدرێت لە ناوچەی باکوری کوردستان کە لە ماوەی ساڵێك پێویستە جێبەجێ بکرێت .

3-**پەیمانی لۆزان :** 24ی تەموزی 1923 لە نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیا ئیمزا کرا . بەندی 38و 39 تایبەت بووە بە کێشەی کورد . بە پێی ئەم بەندانە حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدات پارێزگاری هەموو دانیشتوان بکات لە لایەنی گوزەران و سەربەستییان بەبێ جیاوازی لە ڕەگەزو زمان و ئایندا هەروەها تەگەرە نەخاتە بەردەم هاوڵاتیانی تورکیا هەرچی زمانێك بێت لە کاروباری بازرگانی و ...هتد بەڵام پەیمانی لۆزانیش وەکو پەیمانی سیڤەر تەنها وەك مەرەکەبی کاغەز مایەوەو جێبەجێ نەکرا .

-کۆماری کوردستان لە مهاباد

کۆماری مەهاباد لە22ی کانونی دووەمی 1946 بە سەرۆکایەتی قازی محمد دامەزرا. لەگەڵ ئەوەی ئەم کۆمارە کەمتر لە ساڵێکی خایاند ، بەلاَم چەند کارێکی گرینگی ئەنجامدا لەوانە بۆ یەکەمجار زمانی کوردی بە زمانی فەرمی ناوچەکە ناسێنرا ، هەروەها چەندین گۆڤارو ڕۆژنامە بە زمانی کوردی دەردەچون .دواجار ڕژێمی ئێران بە یارمەتی ئەمریکاو بەریتانیاو ڕوسیا توانی شاری مهاباد داگیر بکات و لە 17ی 12ی 1946 کۆمارەکە بڕوخێنن و قازی محمدو هەڤاڵەکانی لە 1947/3/3 لە گۆڕەپانی چوارچرا لە مهاباد لە سێدارە بدەن .

جینۆساید

جینۆ ساید، و شەیەکی لێ کدراوە، لە ب نە ڕە تدا لە دوو و شە پێک هاتووە، یە کەمیان یۆنانیە یەو دووە میش لاتینیە یە (Genos) وا تای ڕە گەز یان خ ێڵ یاخود بنە چە و ڕە چەڵەك دەگە یەنێ ، بە شەکەی تریش(Caeder)ی لاتینیە یە کە وا تای کو شتن و لە ناوبردن دەدات . بەلێکدا نەوەی هەردوو بڕگە کە واتای کوشتنی ڕەگەزی مرۆڤ بە کۆمەڵ و قڕکردنی دێت . جۆرەکانی جینۆساید بریتین لە :

1-جینۆسایدی فیزیکی (جەستەیی)

ئە مە ئا شکراترین و سادەترین شێوازی جینۆ سایدە . کە بە کو شتن ، لە سێدارەکان ، گول لەباران کردن و زی ندە بە چاڵ کردن یاخود بە هەر ڕێگا یەکی تر لەناوبرێن ، ئەم جۆرە قڕکرد نە وەك لە هێر شە سەربازییەکان و بە بەکارهێنانی ئامرازە کانی لە ناوبردنی وەك چەکی کیم یاوی و گازی ژە هراوی و چەکی ف سفۆری ئەنجام دەدر ێت یاخود بە گو لەبارانکردن لە سێدارەدانی بە کۆ مەڵ و زی ندە بە چاڵکردندا خۆی دەبینێتەوە .

2- جینۆسایدی بایۆلۆژی

لێرەدا مەبەست دروستکردنی رێگریە لە زیادبوون و پەرەسەندنی گروپێك، رێگە گرتن لە وەچەنانەوە لەرێگای نەزوککردنی پیاوان یان منداڵ لەباربردنی ژنان یاخود جیاکردنەوەی ژنان لە پیاوان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ، وەك ئەوەی لە جینۆسایدکردنی هەشت هەزار کەس لە پیاوانی بارزانی لە ساڵی 1983 ئەنجامدرا. هەروەها جیاکردنەوەی ژن و منداڵە ئێزدییەکان لە پیاوەکانیان لە ساڵی ٢٠١٤ لەلایەن (داعش) ەوە.

3- جینۆسایدی کلتوری

مەبەست لەم جۆرە قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی، شێواندنی مێژوو و رۆشنبیری و لەناوبردنی خەسڵەت و تایبەتمەندیەکانی نەتەوەیەکە، جگە لەمەش تێکدانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان و وێرانکردنی شوێنەوارەدێرینەکان دەگرێتەوە وەکو رووخاندنی پەیکەر و ئەشکەوت و مۆزەخانە و گەرماو و مزگەوت و کلێسا و بازار و هەموو شوێنەوارێک کە پاشماوەی کۆن یان نویێ بێت و بەرهەمی جۆری ژیانی ئەو خەڵکە بێت. یەکێک لە نموونە دیارەکانی ئەم جۆرە جینوسایدە لە تورکیای سەردەمی ئەتاتورکدا دەبینین کە ئەویش خۆی لە قەدەغەکردنی زمان، جلوبەرگ و ناوە کوردییەکاندا دەبینیەوە، بە جۆرێک کە نکۆڵی لە بوونی کورد لەو وڵاتە کرا و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی تواندنەوەی درا ئەم بارە بە جۆرێک لە جۆرەکان تا ئێستاش لەو وڵاتە بەردەوامی هەیە.

4-جینۆسایدی ئابوری

ئەم جۆرەیان لە رێگای وێرانکردنی بنەما ئابووریەکانی خەڵکەکە دەکرێت، وەك لەناوبردنی سامان و بەروبومی سروشتی و تاڵانکردنی ماڵ و کەلوپەلی خێزانەکان، یان گەمارۆدانی گروپێك لە رووی ئابووری و برسیکردنیان، کە هۆکارن بۆ لەناوبردنی ناڕاستەوخۆ.کە زۆرجار لەناوبردنی بنەما ئابوورییەکان ناوچەیەک یان برسیکردنی خەڵکێک ناچاریان دەکات ئەو ناوچەیە چۆڵبکەن کە لە بنەڕەتیشدا مەبەستەکە ئەوە بووە. نموونەی لەو جۆرە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا زۆرە. وێرانکردنی ٤٥٠٠ گوندی کوردستان لەسەر دەستی بەعسییەکان لە بیست و پێنج ساڵی کۆتایی سەدەی بیست نموونەیەکی بەرچاوی ئەم جۆرە جینوسایدەیە. هەروەها تەسفیرکردنی کوردانی فەیلی بۆ ئێران و دەستگرتن بەسەر موڵک و ماڵەکانیان لە کاتێکدا کە فەیلیەکان بەشێکی زۆری ئابووری شاری بەغدایان بەدەستەوە بوو.

((زمان و ئەدەب))

سێیەم /زمان

1- پێناسەی زمان:

(جۆمسکی) دەڵێت : ((زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە ، ڕێزمان دەریان دەکات)).

(مارتنێت) دەڵێت: ((زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتر گەیشتن، لە چەند دانەیەکی بچووك پە یدا دەبێت، ئەو دانا نەش خاوەن وا تای خۆیانن)).

(هنری سویت) دەڵێت: ((زمان هۆیەکە بۆ دەربڕینی بیر لە ڕێگای دەنگ کە لە وشە پێك دێت)).

کەواتە لەژێر ڕۆشنایی ئەم پێناسانەی سەرەوەدا دە کرێ بگووترێ ((زمان گرنگترین ئامێری پەیوە ندی و لە یەکتر گەیشتنی مرۆڤە)).

جۆرەکانی زمان

ا-زمانی قسەکردن

لە سەرەتای پە یدابوونی ئادەمیزادەوە هە یە دوای ئەوەی ئادەمیزاد پەرەی بە ئەندا مەکانی ئا خاوتن داوە بۆ مەبە ستی دروستکردنی دەنگ و دەربڕینی بیرو ڕا زمانی قسەکردن هاتۆتە کایەوە .

ب-زمانی نووسین

دوای دروست بوونی پیت هاتۆتە ئاراوە و بۆ پارا ستنی بیری ئادەمیزاد بەکار هێنراوە ، کەرە سەی ز مانی قسەکردن هەوا یەو بۆماوەیەکی کورت دەمێنێتەوە ، بەڵام زمانی نووسین کەرەسەی پیت و کاغەزە و بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەمێنێتەوە . کەواتە نووسین: بریتییە لە هەوڵی مرۆڤ بۆ تۆمار کردنی قسە .

ج-زمانی جەستە:

بریتییە لە نیشانەکانی جەستەو ڕوخسارو ئەندامەکان ، بۆ تەعبیر کردن لەو بیرۆکەیەی لە مێشکماندا هە یە . ز مانی جە ستە هەموو بەشە جیاوازەکانی جەستە دەگرێتەوە کە هەڵگری پەیام و مەبەست و واتایەك بن ، هەرجوڵەو دەرکەوتنێکیش بە پ‌ێی بارو دۆخ و کلتور و ڕەگەزو کات و شوێن واتاکەی دەگۆڕێت . ڕەگەزە سەرەکییەکانی جەستەش بریتین لە (مەودای دورو نزیکی کە سەکان لە یەکتری یەوە ، شێوازی دانی شتن و بەپێوە وە ستان ،دەربڕی نی دە موو چاو و ڕووخ سار ،ئا ماژەی پە نجەو دە ست وباڵ.....هتد .

2- تایبەتییەکانی زمان

زمان چەند تایبەتمەندییەکی هەیە کە هەندێکیان لای زمانی مرۆڤ و زیندەوەرانی تر دەبینرێت و هەندێکی تر تەنها تایبەتن بە مرۆڤ.

1-زمان هێمایە (ڕەمزە)

کە دەڵێین دەنگەکانی زمان (ڕەمزن) مەبەستمان ئەوەیە کە ئەم دەنگانە شتێ دەنوێنن کە خۆیان نین و پەیوەندی نێوان شتەکە و ئەو دەنگەی کە دەینوێنێ پەیوەندییەکی لە خۆوەیە.

2-زمان تایبەتە بەمرۆڤ:

هەر لەکۆنەوە باوەڕ وابوو کە زمان مرۆڤ لە هەموو گیاندارەکانی تر جیادەکاتەوە ، چونکە تەنیا مرۆڤ بەهرەو توانای قسەکردنی تێدایە. بیگومان ئاژەڵ و گیاندارەکانی تریش جۆرە پەیرەویکیان هەیە بۆ لەیەکتر گەیشتن هەرچەندە زۆر سادەش بێت ، بەڵام ئەم پەیرەوە لەچالاکیدا زۆر لەزمان کەمترە و ڕێگەی گیانداران نادات لە ڕابردوو و دوارۆژیان بکۆڵنەوەو درۆبکەن و یان شت لە زمانی تر وەربگرن . لەبەر ئەم هۆیانە پێرەوەکانیان ناچێتە ڕیزی زمان .

3-زمان دەنگە :

لێرەدا مەبەستمان ئەوەیە کە زمان پێویستی بە قەناتی دەم و گوێ واتا بەلای کەمەوە دەبێت قسەکەرێك و گوێگرێکمان هەبێت . لە لایەکی تریشەوە زمان دەنگە ،چونکە لە بنەڕتدا درکاندن لە پێش نووسین بووە .

4- زمان داهێنانە :

سروشتی بەکار هێنانی زمان ، بەکار هێنانێکی نوێکردنەوەیە ، بە واتا یەکی تر ئەوەی کە زۆر جاران مرۆڤ دەریدەبڕێت ، زۆربەیان دەربڕاوی تازەن ، هەروەك جۆمسکی دەڵێت:لە توانای مرۆڤ دایە ژمارەیەکی بێسنوور رستە دابهێنێ بێ ئەوەی گوێ ی لێ بووبێت ، بۆیە دەتوانین بڵێین بەکارهێنانی زمان سەربەستەو دوورە لە هەموو کۆت و پێوەندێك.

5- زمان ڕەفتارە

مرۆڤ دەتوانێ ڕاستییەکان بشێوێنێ و درۆ بکات وەك لادانە واتاییەکان لە زمانی شیعر و رۆمان و ئەفسانە ..هتد.

6- زمان سیستەمە

مرۆڤ ئەگەر دەورو بەری لە باری بۆ برەخسێت ئەوا دەتوانێ فێری چەند زمانێك ببێت . لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەروات هەروەها دەتوانێ زمانێك بگۆڕێتە سەر زمانێکی تری وەك کوردی بۆ عەرەبی یا فارسی ئینگلیزی ..هتد.

3– مێژووی زمانی کوردی و قۆناغەکانی

زمانی کوردی لە ڕووی مێژووەوە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە، لەوانە:

1. قۆناغی زمانی کۆن:

(7پ.ز) تاکو(550پ.ز) سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و کۆتایی دەوڵەتی هەخامەنشی، بەڵگەی نووسراو (ئاڤێستا)یە، کە بە شێوەی کۆنی کوردی نووسراوەتەوە و ژمارەی پیتەکانی (60) پیتە، بریتییە لە سروود(گاتا)ی ئایینی زەردەشتی، کە لەلایەن زەردەشت خۆیەوە گوتراوە و بریتییە لە (21) سروودی ئایینی.

2. قۆناغی زمانی ناوەند:

(300ی پ.ز) لە دەستپێکردنی ئەشکانییەکانەوە دەستپێدەکات، کە وڵاتەکەیان خۆراسانی ئەمڕۆ دەگرێتەوە، ئەم قۆناغە دوو بەشە، بەشی یەکەم (پەهلەوی ئەشکانی)یە، لە ساڵی (300پ.ز ـ 226 پ.ز)، کۆنترین بەڵگەی نووسراویان ئاڤێستایە، کە لەسەر پێستی ئاسک نووسراوەتەوە، لە چیاکانی هەورامان دۆزراوەتەوە، بەشی دووەم (پەهلەوی ساسانی)یەکانە لە ساڵی (227 پ.ز) دەستپێدەکات، تا هاتنی ئایینی ئیسلام سەدەی (7ی زایینی)، بە فەرمانی ئەردەشێر جارێکی تر ئاڤێستا نووسراوەتەوە و کراوە بە ئایینی ڕسمی دەوڵەت.

3. قۆناغی کوردی شێوەزارە:

ئەم سەردەمە دوای ڕووخانی ساسانییەکان دوای دوو سەدە لە سستی زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان، واتە سەدەی حەوتەم و هەشتەم تەنها زمانی ئاخاوتن بوونە و زمانی نووسین و ئەدەبیات بە عەرەبی بووە، ئەم زمانانە پاشەکشەیان کردووە، بەڵام کورد و ئێرانییەکان لە سەدەی نۆیەمی زایینی بەهۆی زیندووبوونەوەی گیانی نەتەوایەتی گەڕاونەتەوە سەر زمانی نەتەوایەتی، فیردەوسی لە سەدەی نۆیەم داستانی (شانامە) دەنووسێتەوە، بەڵگەی نووسراوی کوردیش چوارینەکانی باباتاهیری هەمەدانییە، کە بە لوڕی نووسراوەتەوە لەگەڵ هەورامی، کە لە بنەڕەتدا پەهلەوی ئەشکانییە، لێرەوە قۆناغی شێوەزاری زمانی کوردی دەستپێدەکات.

4. قۆناغی زمانی نوێ:

لای هەندێک بە سەرەتای سەدەی بیستەم دادەنرێت، بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە لەگەڵ دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە 1898/4/22 وەکو ڕووداوێکی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی بۆ مێژووی نەتەوەی کورد و

بۆ زمانەکەی دەستپێدەکات، پاشان بە بژارکردنی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە، قۆناغێکی تری زمانی کوردی دەستی پێکرد.

4- زارەکانی زمانی کوردی

مەبەست لە زار: بەو جیاوازییا نە دەوتر ێت ، کە لە نێوان جۆرە کانی یەك زما ندا هە یە ، وەك جیاوازیی ڕێز مان و لا یەنی پێکهاتەی وشە و چۆنیەتیدەربڕین.

جۆرەکانی زار:

1- زارە کۆمەڵایەتییەکان :

ئەم جۆرە زارە پەیوەندی بەئاستی ڕۆشنبیری و خوێندن و لایەنی نەتەوەییەوە هەیە ، واتا بەگوێرەی بەرزی ئا ستی ڕۆ شنبیری کەسێك لەگەڵ کەسانی تر جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنیان دەبێت.

2- زارە پیشەییەکان

هەر پیشەیەك خاوەنی شێوازی ئاخاوتنی خۆیەتی ، کەبە هۆ یەوە لە گەڵ ئا خاوتنی پیـشەکانی تر جیادەکرێ نەوە بۆنموو نە :(پزیشك ، ئەندازیار ، مامۆستا ،کرێکار ، فیتەر...هتد.) هەر یەکەیان کۆمەڵێ وشەو زاراوە بەکاردەهێنن کەتایبە تە بە ئا خاوتنی خۆیانەوە ، ئەگەر پیشەی مامۆ ستا بە نموو نە وەر گرین دەبـینین دە یەها و شە بەر چاومان دە کەوێت و بەکاردێت ، کەجیا یە لەگەڵ پیشەکانی تر وەك : (تەباشیر ، ڕەحلە ، ماجیك ...هتد)

3- زارە ناوچەییەکان :

هەر ناو چەیەك لە گەڵ ناو چەیەکی تر شێوازی ئا خاوتنی جیا یە بەجۆرێك هە ندێ و شەو زاراوە لە ناو چەیەکی د یاریکراو بەکاردێ بەبێ ئەوەی لە ناوچەکانی تر بەکار بێت .

4- زاری پەتی :

بەو زارە دەوترێ کە دەبێتە شێوەیەکی فەرمی ، بەهۆیەوە نووسین و خوێندن بەمجۆرە زارە دەبـێت ، هەربۆیە شە هە ندێ جار بەم زارە دەوترێت زاری فەرمی .

5- زاری ڕەمەکی :

بەو قسەو ئاخاوتنانە دەوترێت کە لەسەر شە قام و کۆڵانەکان و بازارو ...هتد بەکاردێت ، ئەمجۆرەیان لە ئاخاوتندا شێوەیەکی ڕەمەکی پێوە دیارە ، بەواتایەکی تر لە هە موو جۆرەکانی تری زار نزمترە.

دابەشکردنی زارەکانی زمانی کوردی:

زارەکانی زمانی کوردی بەشێوەی جیاواز لەلا یەن پسپۆرانی کورد دابەشکراوە، بەگشتی دەکرێت زارەکانی زمانی کوردی بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشبکرێت:-

1- **زاری کرمانجی سەروو (ژوورو):** بۆتانی ، جەزیری ، هەکاری ، بادینانی ، شەمدینانی ، بایەزیدی.

2- **زاری کرمانجی ناوەڕاست:** شێوەزارەکانی (موکری " سۆرانی ، ئەردەلانی ، سلێمانی ، گەرمیانی) دەگرێتەوە.

3- **زاری کرمانجی خوارو** : شێوەزارەکانی (لەکی ، کرماشانی، کەلهوڕی ، فەیلی ، خانەقینی، لوڕی) دەگرێتەوە

4- **زاری گۆران:** (گۆران ، هەورامانی ، باجەلانی ، زازایی)دەگرێتەوە.

5- زمانی ستاندەرد و هۆکارەکانی دروستبوونی

زمانی ستاندارد :

زمانی ستاندارد ئەو زمانەیە کە لە لایەن زۆرینەی نووسەران ، ئەکادیمیان ، زانایان ، ڕۆشنبیران و کارگێران لە خوێندن و نووسین و زانست و ئەدەبیات و بەڕێوەبردنی کارگێریدا بەکاردێت ،

هەر زارێك لەناو هەر زمانێکدا ئەم دەورانەی هەبێت یا باشترە بڵێین بووبێتە زمانی شیعر و ئەدەبیات ، زمانی ڕاگەیاندن ، زمانی خوێندن و زانست هەروەها بڵاوکراوەی هەبێت و بەردەوامی لەم ڕوانەوە بەخۆیەوە دیبێت دەبێتە زمانی ستاندارد.

هۆکارەکانی دروست بوونی زمانی ستاندارد :

1-هۆکاری ئایینی :

به هۆی بلاوبوونەوەی بیرو باوەڕێکی ئایینی یان کتێبێکی ئایینی پیرۆز لە ناو چەیەکداو لە ئەنجامی بلاو بوو نەوەی ئەو ئایینە زمانەکەشی پیرۆز دەبێ و دەبێتە زمانی ستاندار وەك : هاتنە خوارەوەی قورئان بەزاری (قورەیشی) و بلاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام بووە هۆی ئەوەی کە زمانی قورەیشییەکان ببێتە زمانی ستاندار .

2-هۆکاری ڕامیاری:

به هۆی بوونی پارتێکی سیاسی لە ناو نەتەوەیەکدا لە ناوچەیەکی ولات پەرەسەندنی بیرو باوەڕی ئەو پارتەو بەکارهێنانی شێوەی ئەو ناوچەیە بۆ نوسین و لە ئەنجامدا دەبێ بە بنچینە بۆ ئەو زمانە پەسندکراوە . بۆنموو نە لە فەرنسا زمانی پاریس بوو بە زمانی ستاندار.

3-هۆکاری ڕۆشنبیری :

به هۆی پەیدابوونی ئەدەبێکی بەرز لە پاڵ هەستێکی نەتەوایەتی کە سەرەتا لە ناوچەیەکدا دەست پێدەکات و بلاو دەبێتەوە و لە هەموو لایەك پەسند دەکرێ و لە نووسیندا لاسایی دەکرێتەوە تاوای لێدێت دەبێتە زمانێکی ستاندار بۆ نموو نە : زاری لەندەن بە هۆی کاریگەری بەرهەمەکانی (شکسپیر) لە سەدەی شازدەدا بوبە زمانی ستاندارد لە بەریتانیا.

6- ڕێنووسی زمانی کوردی و گرفتەکانی

لە کوردستان دوو جۆرە ئەلفبێ بەکار دەهێنرێت :

یەکەم : ئەلفبێی عەرەبی:

لە دوای بلاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستان ، ئەلفبێی زمانی عەرەبی بوو بە ئەلفبێی نووسین ئەلفبێی زمانی عەرەبی لەبەر ئەوەی بەشی هەموو دەنگەکانی زمانی کوردی نەدەکرد ، بۆیە چەندین گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینیوە:

لەیەکەم هەنگاودا هەوڵی ئەوە دراوە ئەو دەنگانەی کە لە زمانی عەرەبی دا پیتیان بەرامبەر نەبووە لە زمانی کوردی دا پیتیان بۆ دروست بکرێ وەکو (پ ، چ، ژ ، ڤ، گ).دواتر هەوڵی ئەوە دراوە سێ حەرەکەتەکەی زمانی عەرەبی (فتحة ، ضمة ، کسرة) لە کوردیدا (ە ، و ، ی) یان بۆ دابنرێ. هەروەها هەست بە قەڵەوی و لاوازی دەنگەکانی (ر ، ل) کرا. وە لە دەورو بەری شەری جیهانی دووەم (ˇ) خرایە سەر (ۆ) و (ێ) .

دووەم : ئەلفبێی لاتینی :

مێژووی نووسین به ئەلفبێی لا تینی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم . سەبارەت به دامەزرا ندنی ئەلفبێی لا تینی له ناوکوردان ڕای جیاواز هەیه ، هەندێك ئاماژه بەوه دەکەن که (لوتفی فیکری) دامەزرێنەری کۆمەڵەی (کورد ستانی خۆشەویستان)له سالّی 1912 هەولّی داوه ئەلفبێی لاتینی بۆ زمانی کوردی دابنێت .لەلایەکی تر (عەبدولاّ جەودەت) لەسالّ 1913 کاری بۆ ئەم جۆره ئەلفبێیه کردووه. هەروەها ئاماژه به هەولّی (شوکری فەزلی) شاعیر دەکرێ لەدانانی ئەلفبێی لا تینی. جگه لەم هەولاّنه ، لەپاش دامەزراندنی دەولّەتی تورکیای نوێ ، دەستەیەك له ڕووناکبیرانی کورد به نامیلکه هەولّیان داوه ئەو ئەلفبێیه له ناو کوردان بسەپێنن ، ئەو هەولّەش زیاتر سیاسی بووه ،نەك زمانەوانی .بەلاّم بەلای زۆربەی شارەزایان ئەلفبێی پرۆفیسۆری کورد (عەرەبی شەمۆ) لەسالّی 1927 لەدیارترین ئەوئەلفبێیانه یه که بەکارهێنانێکی بلاّوی هەبووەو کاریگەرییەکی بەر چاوی به سەر ئەلفبێی کوردییەوه هەبووه .

فۆنیمەکانی زمانی کوردی به ڕێنووسی عەرەبی و لاتینی:

ز مانی کوردی دوو ڕێ نووس بەکاردێنێت (عەرەبی و لا تینی) . عەرەبی له لا یەن کورده کانی ع ێراق و ئێرا نەوه بەکاردێت و ڕێنووسی لاتینیش لای کوردەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجان و تورکیا و سوریا بەکاردێت . فۆنیمەکانی زمانی کوردی دوو بەشن:

1- نەبزوێنەکان:

فۆنیمه نەبزوێنەکانیزمانی کوردیژمارەیان (28) فۆنیمه ، فۆنیمەکان به پیتی عەرەبی و لاتینی بریتین له :

عەرەبی	لاتینی
ب	B
پ	P
ت	T
د	D
ك	K
گ	G
ج	C
چ	Ç
ق	Q
ف	F

V	ڤ
S	س
Ş	ش
J	ژ
Ĥ	ح
X̄	خ
6	ع
X	غ
H	ه
M	م
N	ن
L	ل
Ĺ	ڵ
R	ر
Ŕ	ڕ
W	و
Y	ی
Z	ز

2- بزوێنەکان :

بزوێنەكانى زمانى كوردى ژمارەيان (8) فۆنيمە ، كە بريتين لە:

لاتينى	عەرەبى
A	ا
E	ە
U	و
Ŭ	وو
O	ۆ
Ĭ	ى
Ĕ	ێ
I	بزرۆكە

7- پلانى زمان و سياسەتى زمان

- زمانى دايك و پارێزگاريكردن لێى

مرۆڤ كە لەدايك دەبێت يە كەمجار بەگريان پێويستيەكانى خۆى دەردەبڕێت ، پاشان وردە وردە فێرى زمانى دايك دەبێت ، كەواتە ئەو زمانەى كە منداڵ يەكەمجار لە خێزانى فێرى دەبێت پێى دەوترێت زمانى دايك .

بۆئەوەى بتوانين پارێزگارى لە زمانى دايك بكەين پێويستە ئەم خالانەى خوارەوە جێبەجێ بكرێت :-

1) هۆشياركردنەوەى تاكەكانى كۆمەڵ لە گرنگى و ڕۆڵى زمانى دايك لە پاراستنى بوون و كيانى نەتەوەدا.
2) هەبوونى سياسەتى زمان، وەك بەزۆريكردنى خوێندن بە زمانى دايك لە هەموو ناوەندەكانى خوێندن.
3) بەكارهێنانى زمانى دايك لە ڕاگەياندنەكاندا، بە هەموو جۆرەكانييەوە، بينراو ، بيستراو ، خوێنراو .
4) دامەزراندنى ناوەندى ئەكاديميا يان كۆڕى زانيارى تايبەت بە زمان.
5) دانانى چەند ليژنەيەك بە مەبەستى بە دواداچوون بۆ چۆنييەتى پيادەكردنى ياساى زمان لە سەرتاسەرى ولاَتدا.

6) هەوڵبدرێت لە تەکنەلۆژیاکانی سەردەمدا زمانی دایك بەکاربهێنرێت.

چوارەم ئەدەب

پێناسەی ئەدەب:

ئەدەب وەکو هەر بابەتێتی تری هونەری پێناسەی جۆراوجۆری بۆ کراوە ،لە گرنگترین ئەوپێناسانەش:ئەدەب: یەکێکە لە هونەرەکان وەکو ڕەسم و مۆسیقا و بیناسازی و...هتد، بەڵام جیاوازی لەگەڵ هەموو ئەو هونەرانەی تر لە کەرەسەکەیەتی ، کەرەسەی مۆسیقا (دەنگە) و کەرەسەی ڕەسم (بۆیە) یە ، کەرەسەی بینا دارو ئاسن وشتی ترە ، کەرەسەی ئەدەبیش وشەیە.

(ئەمرسن) دەڵێت : ئەدەب دەربڕینی بیری پەسندە.

ڕەگەزەکانی ئەدەب:

1- بیر: ئەو بیروباوەڕەیە کە نووسەر دەیەوێت بیگەیەنێتە خوێنەر.

2- سۆز: سەرچاوەیەکی ڕوونە و لە ناخی دڵەوە هەڵدەقوڵێ.

3- ئەندێشە (خەیاڵ): پەیکەری بیرە ، چونکە وشە بەتەنها ناتوانێ گوزارشت لەبیر بکات

4- شێوە (شێواز) : ئەو قالبەیە کە وشەو ڕستەو سۆزو ئەندێشەی تێدا دەڕێژرێ .

ئەم چوار ڕەگەزەی ئەدەب بەیەك بەستراونەتەوە لەیەك جیا ناکرێنەوە هەر یەکێکیان نەمینێ ئەوا ئەدەب لەنگ دەبێ .

جۆرەکانی ئەدەب

یەکەم//-**ئەدەبی سەرزاری (فۆلکلۆر):** یەکەم شێوەی ئەدەبە و لەگەڵ پەیدا بوونی ئادەمیزاد سەری هەڵداوە، بەرهەمی چینی نەخوێندەوارەو خاوەنەکەی دیار نییەو ناناسرێت، وە بەشێوەی پشتاوپشت گێڕدراوەتەوە.

سەرەتای ئەدەبی کوردیش دەگەڕێتەوە بۆ فۆلکلۆر، بەلاّم چونکە تۆمار نەکراوە بۆیە بەشێکی زۆری بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی فەوتاوە، لەگەلّ ئەوەشدا بەهەموو کەلەپورو سامانی کۆن دەگوترێت کە بەدرێژایی مێژوو داهێنراوەو ماوەتەوە.

بەشەکانی فۆلکلۆر:

1-ئەفسانە :

کۆمەلّێك حیکایەتی کۆنن ، هەموو شتەکانی ناویان لە (پالّەوان ، کەرەسە ، کات ، شوێن ، ڕووداو) ئەفسانەیین و ڕاستەقینە نین .

2-حەکایەت یان سەربردە (سەرگوزەشتە)

کۆمەلّێك ڕووداوی ڕاستەقینەن ، خەیالّ لە دارِشتنەوەیاندا ڕۆلّ دەبینێت ، لە چوار چێوەی ئەقلّدان ، مرۆڤ کە دەیانبیستێت ، دەزانێ کە ئەو شتانەی بیستنی ڕاستن ڕوویانداوە . ئەوانیش دوو جۆرن هەیانە بە زمانی گیانداران گوزارشت دەکەن ، هەشیانە بە زمانی مرۆڤەکان گوزارشت دەکەن وەك حیکایەتی پاشاکان .

3-پەندی پێشینان (قسەی نەستەق)

ئەمانە پوختەی بیرو ئەزموونی مرۆڤن ، هەموو بوارەکانی ژیان لە کۆمەلاّیەتی و سیاسی و ئابوری وکشتوکالّ و ئاین و ....هتد دەگرنەوە . گرنگی ئەو پەندانە لەوەدایە هەریەکەو دوای ئەزموونێك دروست بووە و دوو جۆریشی هەیە :

أ- ڕستەیەکی سادەی واتادارە وەك : هەر ئەقلّەك لە خەسارەکی .

ب- دێرە شیعرێك وەك : ئازار بە ئازار دامەمرکێنە

بشرِەنجێی دلّی کەس مەرِەنجێنە

4-نوکتە :(گالّتەوگەپ)

ئەمانە کۆمەلّێك حیکایەتی کورتن ، شێوازێکی کۆمیدییان هەیە ، مەبەستیانە واقیعێکی خراپ لە ڕوویێك لە ڕووەکانەوە زەقتر بکەنەوە ، زۆربەی لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە .

5-مەتەڵ :

كومەڵێك ڕستەو پەڕەگرافی پرسیار ئامێزن ، بە ڕەمز باس لە شتێك دەكەن ، دواتر دەپرسن ئەو شتە چییە ؟ ئەوەش لە كۆنداو ئێستاش گرینگی تایبەتی هەبووەو هەیە . نموونە : بە پڕی نیوەیەو بە نیوەیی پڕە ؟ وەلاّم : (مانگ) .

6-گۆرانی :

ئەمانە شیعرن لە كۆندا پێیان دەگوت (گۆرانی) چونكە لە كۆندا نوسین نەبووە شاعیرەكە وەكو گۆرانی پێشكەشی كردوون بەلاّم لە سەردەمی نوێ پێی دەگوترێت شیعر ، چونكە شاعیر شیعرەكە دەنووسێت ، لە پاشان گۆرانیبێژێك دێت شیعرەكە دەكاتە گۆرانی .

دووەم/ئەدەبی نووسراو:

ئەو هونەرەیە كە لە ڕێگای نووسین و چاپەوە بلاّوكراوەتەوە و ئەدەبێكی تاڕادەیەك بەرزەو خاوەنەكەی دیارە. ئەدەبی نوسراو (شیعرو پەخشان) دەگرێتەوە .

یەكەم / شیعر:

دەربڕینێكی كێش و سەرواداره كه خەیاڵ و سۆزو بیر لە داڕشتنیدا ڕۆڵی سەرەكی دەبینن .

جۆرەكانی شیعر

یۆنانییەكان شیعریان بۆ چوار جۆر دابەش كردبوو :

1-شیعری گۆرانی / لیریك

یەكەمین جۆری شیعره و لە دڵ و دەروون و ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێت و لە گەڵ ئامێرێك دەگوترا پێیان دەگوت (لیر) ئەم جۆره شیعره سۆزیكی خەستی تێدایەو شاعیر هەستە پەنگخوراوەكانی لە گەڵ دەردو مەینەتییەكانی دەردەبڕێ .

2- شیعری داستانی / ئیپیك

شیعرێكی چیرۆك ئامێزە ، پشت بە شێوازی گێڕانەوە دەبەستێت سەرگوزشتەیەك دەگێڕێتەوە ، وێنەی قارەمانیەتی و ئازایەتی مرۆڤ نیشاندەدات وەك داستانی (ئەلیادەو ئۆدێسا) و (گلگامێش) ...هتد. و دەبێتە دوو جۆر :

أ- قارەمانێتی : باس لە ئازایەتی دەكات وەك : (قەلاّی دمدم)

ب- دڵداری : باس لە دڵداری دەكات وەك : (مەم وزین)

3- شیعری درامی /

دراما لا سایی کرد نەوەی کردارە لە شانۆ ، کارو جو لەی تێدا یەو ڕووداوە کان بە شێوەی گفتوو گۆ دەنو سرێن و لە سەر شانۆ پێشکەش دەکرێن . دراما دوو بەشە :

أ- کۆمیدیا : گاڵتە پێکردنێکی ڕەخنەگرانەیە گفتوگۆ تێیدا سادەو رەوانە کەسەکانی چینی نزمی کۆمەڵن.

ب- تراژیدیا : ڕووداوێکە ترس و بەزەیی بەخشە ، بەمەرگ یان بە ڕووداوێکی ناخۆش کۆ تایی د یێت ، ئا ستی گفتو گۆ بەرزەو کەسەکان چینی بەرزی کۆمەڵن .

4- شیعری فێرکردن /

بە مەبەستی ئا سانکردن و فێر کردن بەکاردێت وا تا ئەو شیعرانەی کە پەروەردەیی و ئامۆژ گاری و ڕێ نوێنی خەڵك دە کەن . نەوبەهاری ئەحمەدی خانی و شێخ مارفی نۆدەیی ئەم جۆە شیعرەیان نووسیوە.

دووەم / پەخشان :

قسەیەکی گەیەنەرە و زمانی ئەقل و ژیرییەو دورە لە کێش و سەروا .دەبێتە دوو جۆر :

1-پەخشانی زانستی :

ئەم جۆرە پەخشانە ڕاستییەکانی زانست دەخاتە ڕوو، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێویستی بە هەڵبژاردنی و شەو دار شتنی جوان و خەیاڵ و ڕەوانبێژی ناکات ، نووسەر لە کاری دەروو نی خۆی بە دوور دە گرێ و زاراوە کانیش دەب یێت فرەوا تایی و تەمو مژاوی نەبن و واتایان ئاشکرا بێت و لە لایەن زانایانەوە پەسند کراوبێت. وەك (فیزیا و کیمیاو ئاین و مێژوو و جوگرافیا و ئە ندازە و کشتوکاڵ و...هتد.

2- پەخشان ئەدەبی (هونەری):

سەر بە ئەدەبە لە نووسینی سیاسی یان ئابوری یان هەواڵی ڕۆژنامە بەکاردێت . بە شێوەیێکی ئەدەبی بەرز و ، داهێنانێکی گەورە دەنووسرێت ، کە لە دارشتندا پوخت و لە بیرو لێکدانەوەدا بە سۆزو هەست بزوێنە، نووسەر قولایی دەروونی خۆی دەردەبڕێ لە تیروانین و سەرنجی تایبەتی خۆیەوە دەڕوانیتە ژیان و کۆمەڵ و سروشت .

جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی :

1-وتار :

نووسینێکی ئەدەبییە لاپەڕەیەکی دیاریکراو لە ژیان دەگرێتە خۆی و بابەتێکی تەسکی ژیان لێکدەداتەوەو چەند جۆرێکە وەك : کەسی ، کۆمەلأیەتی ، ڕەخنەیی ، زانستی . یەکەم وتاری ئەدەبی لە یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی (کوردستان) ی (میقداد مەدحەت بەدرخان) لە ساڵی 1898 نووسرا .

2-چیرۆك :

گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکی یەك لە دوای یەکە ، بەسەر چەند کەسێکی جیاوازدا تێپەڕدەبێت .لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دوو جۆری هەیە :

أ- چیرۆکی واقیعی (ڕاستەقینە) : هەموو ڕووداوێکی ژیانی کۆمەلأیەتی دەشێت ببێتە بابەتێکی ئەم جۆرە چیرۆکە .

ب- چیرۆکی خەیاڵی : ڕووداوەکانی ئەمجۆرە چیرۆکە لە سەرووی توانای مرۆڤن و دوورن لە راستی .

3- ڕۆمان :

هونەری گێڕانەوەی زیرەکانەیە ، ڕووداوی زۆرو جۆراو جۆر لە خۆدەگرێت ، کە لە نێوانیا ندا پەیوەندیـ یەکی ڕوون یان ناد یار هەیە ، کەسێتییەکی سەرەکی و چەندین کەسی لاوەکی هەیە یانیش دەشێت چەندین پاڵەوانی هەبێت .

4-نامە :

بریتییە لە نامەی کەسی کە یەکێك بۆ ئەوی تری دەنوسێت ، لە کۆندا لای پاشاو میرەکان بەکارهاتووە . وشەی ئەدەبی جوان و سەرنج ڕاکێش بەکاردەهێنرێت لە گەڵ فراوانبوونی خوێندن و زۆر بوونی خوێدەوارانیش د یارە زۆر تر بەکاردێت ، بۆ یە لە هەموو ولأت وشارو شارۆچکەکان فەرمانگەی پۆست دانراوە.

5- ژیاننامە :

وەرگێڕانی ژیانی مرۆڤێکە لە میانەی خستنە ڕووی وێنەیەکی ڕاستگۆو پڕشنگداری ژیانی خۆی . دوو جۆری هەیە :

أ- ژیاننامەی خودی : کە نوسەر تەنها باسی ژیانی خۆی دەکات .

ب- ژیاننامەی بابەتی : نووسەر باسی کەسێکی تر دەکات .

6- خوتبە :

بریتییه لە هونەری قسە کردن لە پێناو قایلکردن و کارتێکردن بەکاردەهێنرێت چەند جۆرێکە وەك : ئامۆژگاری ، ئایینی ، ڕامیاری ، فێرکردن ، دادگەری .....هتد.

7-شانۆگەری:چیرۆکێکە بۆ نواندن ئامادەکراوە یان دەقێکی نمایشکراوە کە ڕووداو و کات و شوێن ڕۆڵی تێدادەبینێت .

جیاوازی نێوان شیعرو پەخشان:

شیعر	پەخشان
1- لە ویژدان و سۆزەوە پەیدا دەبێت	1-لە ئەقل و ژیری پەیدا دەبێت
2- کێش و سەروای هەیە	2- مەرج نییە کێش و سەروای هەبێ
3- کورت و چرو پڕ واتایە	3- پەرش و بلاّوەو درێژدادرە
4- کەسایەتی دەردەکەوێت	4- کەسایەتی دەرناکەوێت
5- بەچەند شێوە دەنووسرێت	5- بەیەك شێوە دەنووسرێت پەرەگرافە